

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.14>

ПРАВО ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ НА ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я ТА МЕДИЧНУ ДОПОМОГУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Машіка П.Ю.,
*здобувач кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Машіка П.Ю. Право військовослужбовців та ветеранів війни на охорону здоров'я та медичну допомогу в умовах воєнного стану.

У статті розглядається вплив тенденції гуманізації на розвиток конституційного права, в частині розширення спектра прав і свобод військовослужбовців та ветеранів війни, їх гарантованістю та захистом з боку держави та від держави, безпосередньо від неправових актів та бюрократизованого інституційного механізму захисту прав. Проаналізовано нормативно-правові акти, що визначають основні засади державної політики у сфері соціального захисту військовослужбовців та регулюють проходження військової служби. Висвітлено модель взаємовідносин між державою та військовослужбовцями в частині соціального захисту та гарантування їх прав.

Наголошено на актуальності вдосконалення нормативно-правового механізму шляхом його доповнення процесуальними нормами та необхідністю протоколювання поведінки суб'єктів, що визначають стан здоров'я військовослужбовців. Обґрунтовано нерозривний зв'язок між соціальною захищеністю військовослужбовців та рівнем їх морально-психологічного стану, що безпосередньо впливає на бойову готовність Збройних Сил України.

Запропоновано створення спеціального протоколу поведінки, який дозволить забезпечити справедливе проходження військової служби. Зважаючи на унікальний досвід зумовлений війною, законодавець має реальну можливість врегулювати дане питання та удосконалити нормативно-правову базу, запровадивши дієві механізми забезпечення соціальних прав реальних військовослужбовців, які беруть безпосередню участь в обороні України, не зловживаючи своїм посадовим становищем чи статусом військовослужбовця при цьому не беручи участь в бойових діях та захисту держави.

Ключові слова: Збройні Сили України; військовослужбовець; військова служба; конституційні права та свободи; обмеження прав та свобод військовослужбовців; військове законодавство; правовий режим воєнного стану.

Mashika P.Yu., The right of health protection and medical assistance for servicemen and war veterans under the conditions of the state of martial.

The article examines the impact of the humanization trend on the development the constitutional law, in terms of expanding the range of rights and freedoms servicemen and war veterans, the guarantee of state protection, directly from illegal acts and the bureaucratized institutional mechanism of the rights protection. It has been analyzed the legal acts defining the main principles of state policy in the field of social protection the servicemen and legal acts of regulating the military service. It has been illuminated the model of relations between the state and servicemen in terms of guaranteeing their rights of social protection.

The urgency of improving the legal mechanism by supplementing it with procedural norms is emphasized in connection with the need to record the behavior of subjects who issue a medical opinion on the state of servicemen's health. It has been substantiated the inextricable connection between the social security of servicemen and the level of their moral and psychological state, which directly affects the combat readiness of the Armed Forces of Ukraine.

We proposed the creation of a special protocol of behavior that would ensure fair military service. Taking into account the unique experience caused by the war, the legislator has a real opportunity to settle this issue and improve the legal framework by introducing effective mechanisms for ensuring the social rights of real

servicemen who take a direct part in the defense of Ukraine, without abusing their official position or the status of a serviceman, while not taking participation in hostilities and defense of the state.

Key words: Armed Forces of Ukraine; serviceman; Military Service; constitutional rights and freedoms; restrictions on the rights and freedoms of servicemen; military legislation; legal regime of martial law.

Постановки проблеми. Загроза територіальної цілісності та національної безпеки України зрушила з мертвої точки багато питань, які у правовій площині вважалися дискусійними. В теоретичному плані розглядалися питання значимості демократичної моделі взаємовідносин між державою та людиною. Дискусія розгорталась у виокремленні системоцентричного та персоніцентричного напрямів. Якщо персоніцентризм визначає людину як найвищу точку «мірило всіх речей», то у системоцентричному підході, як зазначає Ю. Тодика, людина або є зовсім відсутньою або розглядається як щось допоміжне, здатне принести більшу чи меншу користь лише для досягнення якихось надособистісних цілей. При цьому підході держава домінує над особистістю [1, с.23]. З введенням особливого правового режиму воєнного стану, ми на прикладі бачимо як зміщується коефіцієнти «вищих інтересів» на користь загальнодержавних, а саме збереження держави та її національної ідентичності. Як слушно відмічають Н. Петрецька та П. Ставичний, національні інтереси в індуктивному та дедуктивному розумінні забезпечуються шляхом співвідношення цінностей та вибору засобів і способів їх забезпечення. У випадку загрози національним інтересам необхідно зважити які цінності будуть в пріоритеті захисту, а якими можна пожертвувати у випадку крайньої необхідності. Та навпаки, слід врахувати які цінності виноситимуться на перше місце у випадку відсутності будь яких загроз, а які зміняться на другорядні [2, с. 41–45].

Метою статті є пошук оптимальної моделі балансування у питаннях захисту прав людини та захистом прав військовослужбовців, що є основою демократичного конституційного ладу. Саме з точки зору національної безпеки, яку відстоюють ціною власного життя військовослужбовці, ми вважаємо за необхідне розкрити тематику захисту їх прав на охорону здоров'я та надання їм своєчасної медичної допомоги. Питання обмежень прав і свобод військовослужбовців Збройних сил України й інших військових формувань в умовах воєнного стану набувають надзвичайно вагомого значення, що безпосередньо впливає на результати сучасної військової реформи [3].

Дану проблематику досліджують Алещенко В.І., Шамрай Б.М., Медвідь Л.П., Сенюта І.Я., Петрецька Н.І. та Ставичний П.І. та інші.

Вклад основного матеріалу. Забезпечення соціальних прав і свобод українських військовослужбовців було актуальною темою з 2014 року і буде ще тривалий час. Військовослужбовці, виконуючи покладені на них завдання щодо збройного захисту суверенітету, незалежності і територіальної цілісності України потребують належного соціального захисту. Оскільки, соціальна захищеність військовослужбовців впливає на рівень морально-психологічного стану особового складу та бойову готовність Збройних Сил України до відсічі ворога. Незадовільний стан реалізації соціальних прав і свобод негативно впливає на престиж військової служби. Загалом, держава може очікувати і вправі вимагати від військовослужбовців ефективного виконання ними своїх обов'язків лише за умов гарантування наданих їм прав і свобод.

Основні соціальні права і свободи закріплені на конституційному рівні. Конституцією України (ст. 3) найвищою соціальною цінністю визнається людина, її життя і здоров'я, недоторканість і безпека. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [4]. Україна, згідно Основного закону ідентифікується як соціальна держава. До системи соціальних прав і свобод згідно Конституції України поряд з іншими соціальними правами, такими як право на працю (ст. 43), на житло (ст. 47), на достатній життєвий рівень (ст. 48), на соціальний захист (ст. 46), відносять право охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49) тощо. На військовослужбовців, в силу їхнього спеціального правового статусу поширюється дія закону «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» та ряду інших індивідуальних та нормативних правових актів.

Якщо розглядати несення військової служби в розрізі реалізації одночасно військового обов'язку та права на працю, то слід звернутися до автентичного тексту Конституція України. Зокрема, ст. 43 гарантує право кожного на працю, що включає можливість заробити собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату не нижчу від визначеної законом та передбачає заборону примусової праці

[4]. Проведемо паралелі, громадяни проходять військову службу у Збройних Силах в добровільному порядку або за призовом. В добровільному порядку вони проходять військову службу (навчання) за контрактом. За призовом відповідно, громадяни проходять строкову військову службу; військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період; та військову службу за призовом осіб офіцерського складу [4]. Відповідно до Конституції України військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вибором чи рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний станне вважається примусовою працею [4].

Як зазначено в Законі України «Про військовий обов'язок і військову службу» (ст. 2) військова служба є державною службою особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України (за винятком випадків, визначених законом), іноземців та осіб без громадянства, пов'язаних із обороною України, її незалежності та територіальної цілісності. Час проходження військової служби зараховується громадянам України до їх страхового стажу, стажу роботи, стажу роботи за спеціальністю, а також до стажу державної служби [6].

Таким чином, військовослужбовці реалізують передбачене Конституцією України право на працю шляхом проходження військової служби. Відповідно до ст. 44 Конституції України ті, хто працюють, мають право на страйк для захисту своїх економічних та соціальних інтересів [4]. Тобто право колективно і публічно захищати свої економічні та соціальні права у формах, що незаборонені законодавством.

В умовах правового режиму воєнного стану на період його дії можуть обмежуватись окремі конституційні права та свободи людини і громадянина. Зокрема, у зв'язку з введенням в Україні воєнного стану відповідно до Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 р. № 64 тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, обмежуються конституційні права і свободи, передбачені ст.ст. 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України [7]. Водночас на військовослужбовців під час дії зазначеного правового режиму, поширюються обмеження прав та свобод, передбачені також військовим законодавством.

Проведення страйків, участь у таких заходах суперечать правовому режиму військової служби, який відрізняється від реалізації права на працю шляхом укладання трудового договору, а отже військовослужбовці не можуть колективно і публічно захищати свої соціальні права. Саме тому соціальний захист військовослужбовців відноситься до соціальної функції держави і є важливим напрямом діяльності держави.

Соціальна функція держави полягає у створенні умов для реалізації прав, свобод, законних інтересів громадян, забезпечення їх соціальної безпеки та зорієнтована, насамперед, на задоволення матеріальних і соціальних потреб громадян відповідно до їхнього статусу, становища у суспільстві. Статус військовослужбовців у суспільстві визначається їхньою спеціальною професійною ознакою, сукупністю прав і обов'язків, пов'язаних з виконанням завдань щодо збройного захисту держави [5].

Опираючись на Конституцію (ст.46) передбачено право громадян на соціальний захист. Виходячи зі спеціального правового статусу військовослужбовців Законом України «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» встановлено, що держава, забезпечує соціальний захист громадян, які перебувають на службі в Збройних Силах України та інших військових формуваннях, а також членів їх сімей [8].

Аналізуючи систему нормативно-правових актів, що закріплюють право військовослужбовців на соціальний захист, хотілося б зауважити, що багато положень нормативно-правових актів є квазідіючими, які не можливо реалізувати.

Як зазначає, В.І. Алещенко: «Проблема забезпечення соціального захисту військовослужбовців у нинішніх умовах реформування Збройних Сил України є найбільш складною. Аналіз соціальних проблем та шляхів їх вирішення свідчить, що основними причинами існуючих негараздів є недосконалість законодавчої та нормативно-правової бази...»[5].

Соціальний захист військовослужбовців - діяльність (функція) держави, спрямована на встановлення системи правових і соціальних гарантій, що забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод, задоволення матеріальних і духовних потреб військовослужбовців відповідно до особливого виду їх службової діяльності, статусу в суспільстві, підтримання соціальної стабільності у військовому середовищі. Це право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, у старості, а також в інших випадках, передбачених законом.

Ст. 2 закону «Про Соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» визначає, що ніхто не вправі обмежувати військовослужбовців та членів їх сімей у правах і свободах, визначених законодавством України [8].

Дія цього Закону поширюється на:

1) військовослужбовців Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів спеціального призначення, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, які проходять військову службу на території України, і військовослужбовців зазначених вище військових формувань та правоохоронних органів - громадян України, які виконують військовий обов'язок за межами України, та членів їх сімей;

2) військовослужбовців, які стали інвалідами внаслідок захворювання, пов'язаного з проходженням військової служби, чи внаслідок захворювання після звільнення їх з військової служби, пов'язаного з проходженням військової служби, та членів їх сімей, а також членів сімей військовослужбовців, які загинули, померли чи пропали безвісти;

3) військовозобов'язаних та резервістів, призваних на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори, і членів їх сімей;

4) членів добровольчих формувань територіальних громад під час їх участі у заходах підготовки добровольчих формувань територіальних громад, а також виконання ними завдань територіальної оборони України.

Дія цього Закону не поширюється на членів сімей військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів, які загинули чи померли під час проходження військової служби (зборів), проходження служби у резерві внаслідок вчинення ними злочину чи адміністративного правопорушення, або якщо загибель (смерть) військовослужбовця, військовозобов'язаного чи резервіста сталася внаслідок вчинення ними дій у стані алкогольного, наркотичного або токсичного сп'яніння, чи є наслідком навмисного заповідання собі військовослужбовцем, військовозобов'язаним чи резервістом тілесного ушкодження.

Істотним соціальним правом є право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Охорона здоров'я військовослужбовців забезпечується створенням сприятливих санітарно-гігієнічних умов проходження військової служби, побуту та системою заходів з обмеження дії небезпечних факторів військової служби, з урахуванням її специфіки та екологічної обстановки, які здійснюються командирами (начальниками) у взаємодії з місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. Військовослужбовці мають право на безоплатну кваліфіковану медичну допомогу у військово-медичних закладах охорони здоров'я. За відсутності за місцем проходження військової служби або за місцем проживання військовослужбовців військово-медичних закладів охорони здоров'я чи відповідних відділень або спеціального медичного обладнання, а також у невідкладних випадках медична допомога надається державними або комунальними закладами охорони здоров'я зарахунок Міністерства оборони України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів (п. 1 ст. 11); військовослужбовці (крім військовослужбовців строкової військової служби) та члени їх сімей мають право не більше одного разу на рік на санаторно-курортне лікування та відпочинок у санаторіях, будинках відпочинку, пансіонатах і на туристських базах Міністерства оборони України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів з пільговою оплатою вартості путівок у розмірах та порядку, встановлених Кабінетом Міністрів України (п. 3 ст. 11) [8].

Можливо положення зазначеного закону могли б реалізуватись в мирний час, але багато з них мають декларативний характер або нема дієвих механізмів їх реалізації. Це пов'язано, в першу чергу, з недостатнім фінансуванням. На сьогодні забезпечення реалізації зазначених прав, вимагає докорінного реформування системи охорони здоров'я та запровадження всебічної підтримки прогресивних моделей медичного страхування для населення та військовослужбовців в тому числі.

Розглянемо реалізацію зазначених прав у період дії воєнного стану, особливо військовослужбовцями, які беруть безпосередню участь у здійсненні заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією проти України, перебуваючи безпосередньо в районах здійснення зазначених заходів.

Турбота про збереження та зміцнення здоров'я військовослужбовців - обов'язок командирів (начальників). На них покладається забезпечення вимог безпеки при проведенні навчань, інших

заходів бойової підготовки, під час експлуатації озброєння і військової техніки, проведення робіт та виконання інших обов'язків військової служби.

Відповідно до п. 12 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, про все, що сталося з військовослужбовцем і стосується виконання ним службових обов'язків, військовослужбовець зобов'язаний доповідати своєму безпосередньому начальникові, крім тих обставин, щодо надання яких є пряма заборона у законі (таємниця сповіді, лікарська таємниця, професійна таємниця захисника, таємниця нарадчої кімнати тощо).

Військовослужбовці зобов'язані негайно повідомити про захворювання безпосередньому начальникові, який зобов'язаний направити хворого до медичного пункту частини. Військовослужбовці, які захворіли раптово або дістали травму, направляються до медичного пункту частини негайно, у будь-який час доби (п.255 Статуту). У медичному пункті військової частини проводиться стаціонарне лікування хворих, а також військовослужбовців, направлених з лікувальних закладів (частин) на лікування та реабілітацію.

На стаціонарне лікування поза розташуванням військової частини військовослужбовці направляються за висновком лікаря військової частини, а для подання невідкладної допомоги за відсутності лікаря — черговим фельдшером (санітарним інструктором) медичного пункту з одночасним доповіданням про це начальникові медичної служби і черговому військової частини. До лікувальних закладів хворі доставляються у супроводі фельдшера (санітарного інструктора).

Варто зазначити, що порядок надання медичної допомоги військовослужбовцям України в умовах воєнного стану удосконалено Законом «Про внесення зміни до статті 11 закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» щодо вдосконалення порядку надання медичної допомоги військовослужбовцям в умовах воєнного стану», що набрав чинності 13 квітня 2022 року. Законом передбачається можливість забезпечити проведення лікування військовослужбовців за межами України в умовах воєнного стану, а також безоплатну медико-психологічну реабілітацію у відповідних центрах з відшкодуванням вартості проїзду до них за рахунок держави.

Відповідно до Наказу МОЗ України «Щодо надання медичної допомоги в умовах воєнного стану військовослужбовцям, які беруть участь в операції об'єднаних сил» від 25.02.2022 року № 379, медична допомога надається усім постраждалим та пораненим у цілодобовому режимі безвідмовно, госпіталізація постраждалих та поранених здійснюється у найближчі заклади охорони здоров'я, які спроможні надати допомогу відповідно до профілю ураження.

Але на практиці, особливо в зонах проведення бойових операцій є непоодинокі випадки ігнорування командирами повідомлень підлеглих про наявність в них захворювання, яке перешкоджає їм брати безпосередню участь в бойових діях. Такі дії командирів можуть призвести до погіршення стану здоров'я підлеглого, а також можуть наражати на додаткову небезпеку особовий склад в разі подальшої появи необхідності екстренної евакуації хворого безпосередньо під час бою. Такі дії командирів порушують конституційні права на охорону здоров'я, як хворого, так і основоположне право на життя в цілому, військовослужбовців його підрозділу.

ЄСПЛ зазначає, що ст.2 Європейської Конвенції з прав людини зобов'язує державу не лише утримуватись від «навмисного» позбавлення життя, але і накладає позитивні зобов'язання на держави вживати відповідних заходів для захисту життя осіб які перебувають під їх юрисдикцією[9].

Одними з найпоширеніших категорій справ, що розглядає ЄСПЛ в контексті ст.2 Конвенції є такі:

1) ненадання належної медичної допомоги, що призвело до смерті особи або поставило її життя під загрозу;

2) поставлення у ситуацію, що загрожує життю.

Відповідно до практики ЄСПЛ, ст.2 Конвенції передбачає матеріальні та процесуальні обов'язки. До матеріальних обов'язків, зокрема, належить ефективне запровадження і функціонування нормативно-правової бази, здатної захистити життя та здоров'я особи [9].

Також варто зазначити про наявність фактів зловживання військовослужбовцями права на медичну допомогу, вдаючи хворобу через небажання або страх виходити на бойове чергування. Об'єктивно, командир в польових умовах не має реальної можливості, фахового персоналу та технічних засобів для визначення та підтвердження або спростування наявності захворювання, і повинен діяти на власний розсуд.

У таких випадках, вбачаємо доречним створення спеціального протоколу поведінки, який дозволить забезпечити справедливе проходження військової служби. Зважаючи на унікальний досвід

зумовлений війною, законодавець має реальну можливість врегулювати дане питання та удосконалити нормативно-правову базу, запровадивши дієві механізми забезпечення соціальних прав реальних військовослужбовців, які беруть безпосередню участь в обороні України, не зловживаючи своїм посадовим становищем чи статусом військовослужбовця при цьому не беручи участь в бойових діях та захисту держави.

Особливістю конституційно-правового статусу військовослужбовців є те, що через специфіку виконання ними особливого виду державної служби – військової служби – вони користуються конституційними правами і свободами з певними обмеженнями, які передбачені законодавством та особливостями проходження військової служби. Військова служба, її характер, підвищена небезпека для життя осіб, що її проходять, характеризується: додатковими обов'язками; підвищеним навантаженням; додатковою відповідальністю; обмеженням конституційних прав і свобод; іншими обставинами. Військова служба суттєво відрізняється від інших видів державної служби, хоча є її різновидом, і взагалі від інших видів діяльності людини. Відмінність військової служби від будь якої іншої – це наявність максимальної загрози для життя і здоров'я військовослужбовця при несенні ним служби.

Вважаємо, що поряд з обмеженнями конституційних прав і свобод в умовах дії правового режиму воєнного стану, для військовослужбовців гарантованими мають бути соціальні права. Військовослужбовці мають практично всю повноту соціальних прав і свобод закріплених в Конституції України, а реалізують їх на підставі військового законодавства, що визначає певні особливості, що пов'язані зі спеціальним статусом військовослужбовців. На сьогоднішній день, прийнято цілу низку нормативно-правових актів різної юридичної сили, що закріплюють соціальні права і свободи військовослужбовців. Але є потреба в удосконаленні нормативно-правової бази в цій сфері. Оскільки, економічні можливості держави в умовах війни є вкрай незадовільні, тому потрібно шукати нові альтернативні державним механізми соціального забезпечення прав військовослужбовців. Зокрема, прогресивними виявляються дії організацій громадянського суспільства, які чинять значну військову підтримку державі, гуманітарну допомогу населенню та залучають додаткові інвестиції у формі грантових проєктів, що дозволяє пораненим пройти необхідну реабілітацію та отримати протезування. Соціальні гарантії завжди є дороговартісними, проте життя людини безцінне. Реальне забезпечення соціальних прав і свобод військовослужбовців підніме престиж військової служби, морально-психологічний стан особового складу, боєготовність та боєздатність Збройних Сил України.

Список використаних джерел:

1. Проблеми сучасної конституціоналістики: навч. посіб. За заг ред. А.Р. Крусян та А.А. Єзерова. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 524 с.
2. Петрецька Н., Ставичний П. Категорія «національні інтереси» крізь призму забезпечення індивідуальних та колективних прав людини. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право, № 68 (2021). С 41–46.
3. Шамрай Б.М. Правові аспекти обмеження конституційних прав та свобод військовослужбовців під час дії правового режиму воєнного стану. Прикарпатський юридичний вісник. 2019. Випуск 3(28) Том 1. С. 70–73.
4. Конституція України від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Медвідь Л.П. Соціальні права й свободи військовослужбовців в Україні: характеристика та реалізація. Юридичний часопис Національної Академії Внутрішніх Справ. 2014. № 1. С. 115–129.
6. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 р. № 2232-ХІІ / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення: 18.04.2023).
7. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022р. № 64/2022 / Президент України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 18.04.2023).
8. Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20 грудня 1991р. № 2011-ХІІ / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 18.04.2023).
9. Сенюта І.Я. Правові позиції Європейського суду з прав людини у сфері охорони здоров'я. Методичні рекомендації для адвокатів: монографія. Харків: Фактор, 2020. 192 с.